

دانشگاه آزاد اسلامی
واحد تهران مرکزی
دانشکده هنر و معماری/گروه ارتباط تصویری

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد (M.A)
گرایش: ارتباط تصویری

عنوان:

بررسی تصویری نقوش سجاده های ایرانی

استاد راهنما:

دکتر علی پویان

استاد مشاور:

دکتر لطیفه سلامت

پژوهشگر:

مهدی زمانی

تابستان 1391

تقدیم به :
یکتای بی همتا
و هر بنده ای که
خالصانه و خاضعانه
در خلوت و جلوت
هرچند ذره ای، ذره
بینی می شود
برای چشمان تیزبین
راغبین هنر اسلامی-
ایرانی.

با سپاس و تشکر فراوان از:

استاد عزیزم، جناب
دکتر علی پویان که
راهنمایی این رساله را
برعهده داشته‌اند و با
صبر و شکیبایی مرا هدایت
کردند. راهنمایی‌های
ایشان در طول انجام این
پروژه همواره موجب
افتخار و مباهات من-
بوده است، از پروردگار
بزرگ برایشان آرزوی
سلامتی دنیوی و سعادت
اخروی را خواستارم.

همچنین سپاس بسیار از:
استاد بزرگوار سرکار
خانم دکتر لطیفه سلامت که
مشاور اینجانب بودند و
اگر راهنمایی‌ها و
دلگرمی‌های ایشان نبود
این کار هرگز به ثمر
نمی‌رسید. از یکتای بی
همتا برای ایشان آرزوی
موفقیت روز افزون را
خواهانم.

و با تشکر و قدردانی
از استاد ارجمند
جناب آقای منوچهر رخشان
سلامتی همراه با بهروزی
را برای ایشان آرزومندم.

در آخر سپاس از تمامی
کسانی که در این
مسیر دانسته و ندانسته چه
با راهنمایی‌های
لفظی شان و چه با
تالیفات و تصاویر عکاسی
شان گره گشای این حقیر
بودند

سایه تان مستدام.

تعه‌نامه اصالت پایان نامه کارشناسی ارشد

اینجانب مهدی زمانی دانش آموخته مقطع کارشناسی ارشد ناپیوسته به شماره دانشجویی 88083868900 در رشته ارتباط تصویری که در تاریخ 91/6/27

از پایان نامه خود تحت عنوان: **بررسی تصویری نقوش سجاده های ایرانی**

بدینوسیله متعهد می شوم:

- 1- این پایان نامه حاصل تحقیق و پژوهش انجام شده توسط اینجانب بوده و در مواردی که از دستاوردهای علمی و پژوهشی دیگران (اعم از پایان نامه، کتاب، مقاله و ...) استفاده نموده ام، مطابق ضوابط و رویه های موجود، نام منبع مورد استفاده و سایر مشخصات آن را در فهرست ذکر و درج کرده ام.
- 2- این پایان نامه قبلاً برای دریافت هیچ مدرک تحصیلی هم سطح، پایین تر یا بالاتر در سایر دانشگاهها و موسسات آموزش عالی ارائه نشده است.
- 3- چنانچه بعد از فراغت از تحصیل، قصد استفاده و هرگونه بهره برداری اعم از چاپ کتاب، ثبت اختراع و ... از این پایان نامه داشته باشم، از حوزه معاونت پژوهشی واحد مجوزهای مربوطه را اخذ نمایم.
- 4- چنانچه در هر مقطع زمانی خلاف موارد فوق ثابت شود، عواقب ناشی از آن را بپذیرم و واحد دانشگاهی مجاز است با اینجانب مطابق ضوابط و مقررات رفتار نموده و در صورت ابطال مدارک تحصیلی ام هیچگونه ادعایی نخواهم داشت.

نام و نام خانوادگی: مهدی زمانی

تاریخ و امضا:

بسمه تعالی

در تاریخ : **91/6/27**

دانشجوی کارشناسی ارشد آقای مهدی زمانی از
پایاننامه خود دفاع نموده و با
نمره **17 تمام** به حروف هفده تمام و با درجه
عالی مورد تصویب قرار گرفت .

امضاء استاد راهنما

بسمه تعالی
 دانشگاه آزاد اسلامی - واحد تهران مرکزی
 دانشکده هنر و معماری

XX

X

(این چکیده به منظور چاپ در پژوهش نامه دانشگاه تهیه شده است)

نام واحد دانشگاهی : تهران مرکزی کد : 101	کد شناسایی پایان نامه : 10160116901001
عنوان پایان نامه : بررسی تصویری نقوش سجاده های ایرانی	
نام و نام خانوادگی دانشجو: مهدی زمانی شماره دانشجویی: 88083868900 رشته تحصیلی: ارتباط تصویری	تاریخ شروع پایان نامه : تاریخ اتمام پایان نامه : 91/6/27
استاد / استادان راهنما: جناب آقای دکتر علی پویان استاد / استادان مشاور: سرکار خانم دکتر لطیفه سلامت	
آدرس و شماره تلفن: کرج-شهرک جهان نما-بلوار 32متری-کوچه دریای دوم مجتمع ساحل واحد3 تلفن: 09131418294	
<p>چکیده پایان نامه (شامل خلاصه ، اهداف ، روشهای اجرا ونتایج به دست آمده) : نماز پاک ترین تسبیح آفرینش و نشانه پرستش و طاعت معبود عالم است حالتی از تواضع و خضوع و تسلیم که وجود آدمی را جز به ایستادن در برابر پروردگار خویش آرام نمی سازد نماز ستون دین است و برگزاری هر چه باشکوه تر این مراسم الهی از دغدغه های فرد مسلمان است . پاک و مباه بودن مکان نماز و دور بودن از هر گونه ظواهر دنیوی و چهره های انسانی در سجده گاه مسلمین، زمینه ای مناسب برای هنرمندان و بافندگان هنر قالی ایرانی محیا نموده است تا جلوه ای زیبا از ارتباط معنوی بنده با پروردگار خویش را در قالی هایی به نامسجاده ای بروز نمایند.</p> <p>این دسته از قالی های ایرانی، علاوه بر نقش محراب برگرفته از محراب مساجد، دارای نقوشی چون قنديل، سرو، سرستون، و گل و بوته بوده که در مواردی با عبارات مذهبی و آیات قرآنی و خطوط کوفی، نسخ و ثلث تزیین شده که هر کدام به نوعی انعکاسی از مفاهیم و تفاسیر دینی و مذهبی در خصوص نماز هستند.</p> <p>سجاده از جمله دستبافت هایی است که از اوایل ظهور اسلام به منظور استفاده در مراسم مذهبی مسلمانان در اندازه های کوچک، طراحی وبافته می شد اما اینکه از چه دوره ای مزین به، طرح محراب ویاطاق شده به درستی مشخص نیست و احتمالاً به دوران قبل از اسلام بازمی گردد.</p> <p>از دوره ایلخانی آثار زیادی بانقش محراب به جامانده است، از جمله این آثار، محرابهای نفیس و زیبای گچی است که معروفترین آن ها محراب الجایتو در مسجد جامع اصفهان می باشد . با این حال اما آثار مستندی از فرش های محرابی این دوران باقی نمانده و اطلاعات موجود در مورد سجاده یا قالی نمازی تا این دوره مربوط به سفرنامه ها است در آن ها اشاره هایی هر چند مختصر به این گونه دستبافت ها گردیده که در شهرهای مختلف اسلامی تولید می شد . در برخی از نگاره هایی که در دوره تیموریان پدید آمده، می توان طرح محراب را بر روی برخی دستبافت های درون تصویر مشاهده کرد.</p> <p>بیشترین اطلاعات موجود در مورد سجاده ها از عصر صفویان است، اسنادی از این دوران وجود دارد که درموزه های ایران و جهان نگهداری می شوند، برای مثال میتوان به دو نمونه ای اشاره کرد که درموزه فرش آستان قدس رضوی نگهداری می شود . حرم مطهر امام رضا (ع) به دلیل ارزش و تقدسی که در نزد شیعیان دارد، محل مناسبی برای خلق آثار هنری و اهداء آن به این مکان مقدس گردیده است . از جمله این آثار هنری، قالی هایی با طرح ها و نقوش های گوناگون است که از دوران صفویه تاکنون، مربوط به</p>	

نقاط مختلف، بافته و اهدا شده است. طرح محرابی یا طاق، عمده ترین نقشی است که در این دستبافت ها مورد استفاده قرار گرفته است

نظر استاد راهنما برای چاپ در پژوهش نامه دانشگاه
مناسب است تاریخ و امضا

مناسب نیست

فهرست مطالب

عنوان
صفحه

1 مقدمه

فصل اول: کلیات طرح

5 1-1- بیان مسئله

6 2-1- اهداف پژوهش

6 3-1- اهمیت موضوع پژوهش و انگیزش انتخاب آن

6 4-1- پرسش‌های پژوهش

7 5-1- روش پژوهش

7 6-1- قلمرو پژوهش

7 7-1- مشکلات پژوهش

فصل دوم: تاریخچه ی فرش

9 1-2- تاریخ فرش ایران

9 1-1-2- هخامنشیان (پازریک)

10 2-1-2- ساسانیان : (بهارستان)

11 3-1-2- قرون اولیه اسلام

11 4-1-2- دوره تیموریان

11 5-1-2- دوره صفویه

12 6-1-2- قالی ایران بعد از صفویه تا به امروز ..

2-2- نگاهی تازه به زوایای تاریخ چهارهزار ساله فرش

12 ایران

19 3-2- فرش بافی در مناطق مختلف ایران

20 3-2- 1 آذربایجان

20 2-3-2- اصفهان

21 3-3-2- فارس

21 4-3-2- کردستان

22	5-3-2	ترکمن
22	6-3-2	کرمان
23	7-3-2	خراسان
24	4-2	دسته بندی فرش بر اساس نقش و طرح
24	1-4-2	شاه عباسی
25	2-4-2	اسلیمی
26	3-4-2	افشان
27	4-4-2	بته ای (بته جقه)
28	5-4-2	درختی
29	6-4-2	شکارگاه
30	7-4-2	قابی (خشتی)
31	8-4-2	ترکمن یا بخارا
32	9-4-2	9 ماهی در هم
33	10-4-2	گلفرنگ
34	11-4-2	محرابی
35	12-4-2	گلدانی
36	13-4-2	محرمت
37	14-4-2	ایلی
38	15-4-2	هندسی
39	16-4-2	طرحهای واگیره ای (بندی)
40	17-4-2	اقتباسی
41	18-4-2	طرحهای آثار باستانی و ابنیه اسلامی
42	19-4-2	تلفیقی

فصل سوم: انعکاس مفاهیم نماز در قالیچه های سجاده ای صفویه و قاجاریه

44	1-3	نماز و ارتباط معنوی آن با انسان
	2-3	مفاهیم نماز بر اساس منابع مذهبی، عرفانی و ادبی
45		
36	3-3	منابع مذهبی
47	4-3	منابع ادبی - عرفانی
48	5-3	روند قالی بافی صفویه و قاجاریه

- 6-3 بررسی مفاهیم نماز در قالی های محرابی ایرانی
 50
 1-6-3 گروه اول: قالی های محرابی کتیبه ای ... 51
 2-6-3 گروه دوم: قالی های محرابی قندیل دار .. 60
 3-6-3 گروه سوم : قالی های محرابی درختی 70
 4-6-3 گروه چهارم: قالی های محرابی گلدانی .. 74

فصل چهارم: خوشنویسی قالیچه های سجاده ای دوران صفویه و قاجاریه

- 1-4 قالیچه های جانمازی دوره ی صفویه و قاجاریه 80
 2-4 قالیچه های سجاده ای 82
 3-4 نقش تزیینی خط و خوشنویسی در قالیچه های جانمازی
 83
 4-4 قالیچه ی معراج رسول اکرم (ص) 86

فصل پنجم : نگاهی به قالی های محرابی موزه فرش آستان قدس رضوی و بررسی قالی هفت شهر عشق

- 1-5 نگاهی به تاریخ قالی های نقش محرابی 100
 2-5 قالی پرده ای دورو، محرابی، درختی 112
 3-5 قالی پرده ای دورو، محرابی، افشان شاه عباسی قندیل دار..... 114
 4-5 سجاده محرابی- باغی 116
 5-5 قالیچه سروی طاووسی 117
 6-5 قالی محرابی- درخت طوبی 119
 7-5 سجاده محرابی- درختی قندیل دار 119
 8-5 قالی تصویری ویلهلم دوم - امپراطور آلمان . 123
 9-5 سجاده محرابی- قندیلی ستون دار_ کف ساده .. 124
 10-5 قالیچه محرابی درختی- جانوری 128
 11-5 قالی محرابی- دورنما 130
 12-5 قالی محرابی ، ترنجدار ، پرده ای 132

134	5-13	قالی محرابی تصویری مسجدالحرام -کعبه مکرمه
135	5-14	قالی هفت شهر عشق
فصل ششم: مقایسه تصویری طرح های قالی محرابی مناطق مختلف جهان اسلام		
158	6-1	آنالیز کلی یک سجاده
160	6-1-1	مقایسه تصویری طرح قالیچه های سجاده ای ایران و ترکیه
161	6-2	طرح قالیچه های سجاده ای ایران
163	6-3	طرح قالیچه های سجاده ای ترکیه
165	6-3-1	مقایسه تصویری طرح قالی های محرابی مناطق مختلف (ترکمنی، قفقازی، بلوچی، افغانی)
167	6-4	نمونه هایی از طرح محراب مورد استفاده در قالی های محرابی
182	6-5	نمونه هایی از فرمهای قوس محرابی بر روی قالیچه ها
187	6-6	نتیجه گیری
190		منابع و مأخذ
195		بخش عملی

فهرست تصاویر

	عنوان	صفحه
9	1-2
24	2-2
25	3-2
26	4-2
27	5-2
28	6-2
29	7-2
30	8-2
31	9-2
32	10-2
33	11-2
34	12-2
35	13-2
36	14-2
37	15-2
38	16-2
39	17-2
40	18-2
41	19-2
42	20-2
56	1-3
62	2-3
63	3-3

64	4-3
65	5-3
66	6-3
67	7-3
68	8-3
69	9-3
72	10-3
76	11-3
77	12-3
78	13-3
86	1-4
89	2-4
91	3-4
93	4-4
95	5-4
97	6-4
101	1-5
104	2-5
107	3-5
108	4-5
109	5-5
110	6-5
114	7-5
117	8-5
118	9-5
120	10-5
121	11-5

122	12-5
126	13-5
127	14-5
129	15-5
131	16-5
133	17-5
134	18-5
137	19-5
138	20-5
140	21-5
145	22-5
146	23-5
148	24-5
149	25-5
151	26-5
154	27-5
155	28-5
156	29-5

مقدمه

ظهور اسلام و ورودش به مناطقی همچون ایران، تحولی شگرف در ابعاد مختلف فرهنگ مادی و غیر مادی این سرزمین به وجود آورد که مبتنی بر مبانی نظری و اعتقادی دین جدید بود. از جمله مواردی که تحت تأثیر مبانی فکری اسلام قرار گرفت، هنرهای ایرانی بود. قالی یکی از همین هنرها است که از برجسته ترین نمادهای ملی، تاریخی و شاخص های هویت هنری ایران محسوب می شود. قالی از یک سو به عنوان زیر انداز یا پوششی مطلوب در شکل های مختلف، برای پاسخگویی به بخشی از نیازهای زیستی مورد استفاده قرار گرفته و از سوی دیگر به دلیل نیازهای عاطفی و روانی و زمینه های زیبا شناختی و لطافت جویی بشر به جنبه های هنری آن توجه شده و می شود. همچنین به دلیل این که در عرصه های مختلف زندگی ظهور و بروز داشته، در خلوت زندگی بشر، عبادتگاه و محافل اجتماعی او نفوذ یافته و گاه در جایگاه نمادها قرار گرفته، به بعد فرهنگی آن نیز توجه شده است. (چیت سازان، 1381، ص 102)

یکی از نمونه های چنین استفاده ای را علامه مجلسی از امام علی (ع) نقل می کند که آن حضرت در خانه خود حجره ای معین داشتند که در آن فقط قالی، شمشیر و مصحف شریف (قرآن) وجود داشت و در آن حجره، نماز برپا می داشتند. این قضیه ارتباط فی مابین قالی، قرآن و نماز را مطرح کرده و ضمن تداعی عبارت «انسان از قالی به عرش پرواز می کند» علاوه بر توجه به کاربردی بودن هنر قالی به سیر عرفانی مومن از طریق برپا داشتن نماز نیز اشاره دارد. نماز گزاردن بر قالی، برگرفته از نحوه عبادت مسلمین، دامنه وسیعی را در گسترش قالی هایی به نام «قالی سجاده ای» هموار می کند. در واقع این طرح، از طرفی مفهوم محراب، جای عبادت، تقرب خدا و از جایی دیگر مفهوم محراب به معنای جای تقرب یعنی

«جنگ در راه خدا» را به ذهن متبادر می کند. بنابراین هنر قالی بافی در فرهنگ اسلامی، هنری است والا و شایسته تکریم که در عرصه های گوناگون زندگی انسان، کاربرد دارد و علاوه بر آن در خلوت عرفانی او نیز ایفای نقش می کند. (همان منبع، صص 105-104)

از قالیچه های قدیمی بافت ایران هیچ اثری بر جای نمانده است چراکه قالی از دو ماده بی دوام یعنی پشم و پنبه ساخته می شود. پشم بر اثر ساییدگی دائم در زیر پا از بین می رود و رطوبت هر دو را زود متلاشی می کند. آن ها همچنین بر اثر مجاورت با هوا به تدریج رنگ برمی دارند و سست می شوند.

سلاطین بزرگ سلجوقی که در قرن های ششم و هفتم هجری (11 و 12 میلادی) در غزنه و هرات سلطنت می کردند. و بانی عمارت های بزرگ و مشوق هنرهای نقاشی و خطاطی بودند نتوانستند امکانات هنر بافندگان قالی را کاملاً درک کنند. زیرا در نوشته های معاصران آنها کمتر به قالی اشاره شده است. از این رو جای تعجب نیست که فاتحان مغول یعنی چنگیز خان، هلاکو و تیمور که پس از سلجوقیان آمدند توجهی به قالی نکرده باشند با این وجود شواهد نشان می دهد. در زمان شاهرخ فرزند مشهور تیمور صنعت قالی بافی تا حدی مورد توجه مقامات بالا قرار گرفت زیرا در چند مینیاتور متعلق به اواسط قرن دهم هـ ق، قالی هم نقاشی شده است. (ادواردز، 1336، 364)

فرش از جمله هنرهای کاربردی است که هنرمندان ایرانی بنا به ذوق و سلیقه خویش آن را تولید می کنند. رنگ ها و طرح های قالی های ایرانی، با توجه به شرایط زیست و علایق و سلیقه مردم هر منطقه و همچنین با تأثیرپذیری از آداب و رسوم و باورهای قومی و مذهبی و سایر هنرهای ایرانی و اسلامی، از تنوع زیادی برخوردار می باشد. طرح محرابی

از جمله طرح های اصیل و کهن در فرش بافی ایران و همچنین برخی کشورهای اسلامی است.

این طرح برگرفته از طاق در معماری ایرانی بوده و احتمالاً در سده های آغازین اسلام وارد هنر فرش بافی شده و از شرق تا غرب جهان اسلام در مناطقی که قدمت دیرینه ای در تولید فرش داشته و دارند، مورد استفاده قرار می گرفته است. طراحان فرش در ایران، هند، ترکیه و سایر کشورها با گذشت زمان، انواع و اقسام این طرح را بر اساس فرهنگ، تمدن و برپایه تفکر اسلامی سرزمین خود پدید آورده اند.

در تمام مناطق یاد شده با توجه به نقش اصلی، جزئیات و رنگ بندی متفاوتی از طرح ارائه شده است در این گونه طرح ها تمام عناصر تزئینی به سمت طاق بالای فرش (محراب اصلی) طراحی و بافته می شود. این قاعده که ابتدا در سجاده ها (به دلیل نوع کاربرد و نشان دادن جهت عبادت) به کار می رفت بعدها در سایر اندازه های قالی، همان اصول اولیه مورد استفاده قرار گرفت.

بررسی پیشینه تاریخی نقش محراب در قالیهای ایرانی با توجه به برخی مدارک و مستندات موجود نکته ای قابل توجه و مهم است. در این رابطه می توان فرش هایی را که از سده های اولیه اسلامی در متون کهن همچون سفرنامه ها از آن ها یاد شده و یا دستبافت هایی که در نگاره های نسخه های عصر تیموری و غیره. بازنمایی شده، مورد بررسی قرار داد. لازم به یادآوری است فرش های بسیاری با طرح محراب از دوره صفوی که باشیوه های متفاوت بافته شده، باقیمانده است.

در این رساله سعی شده است با پیشینه، مفاهیم معنوی، طرح ها و نقوش متنوع سجاده (حروف، اسلیمی، ...) و قالیچه های سجاده ای بیش از پیش آشنا شویم. لذا از آنجا که بیشترین آثار به جا مانده از فرش و سجاده مربوط به دوره صفویه و قاجاریه است ما نیز به تحلیل سجاده ها در این دوران می پردازیم.

امید که این مهم محقق گردد.

فصل اول کلیات طرح